

46. Там само. – № 1–3. – С. 28.
47. Там само. – С. 29.
48. Обзор провинции // Социальное обеспечение. – 1919. – № 1. – С. 85–89.
49. На местах // Вестник социального обеспечения. – 1922. – № 1–3. – С. 27.
50. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 196. – Арк. 2.
51. Тезисы по социальному обеспечению НКСО УССР. К 5-й годовщине Октябрьской революции // Вестник социального обеспечения. – 1922. – № 8–11. – С. 23–25.
52. Любимов Б. За четыре года (октябрь 1917 – октябрь 1921) // Там само. – 1921. – № 2–3. – С. 2.
53. Любимов Б. На хозяйственные рельсы (итоги Всеукраинского совещания собесов) // Там само. – 1921. – № 1. – С. 2–3.
54. Милютин Н. Социальное обеспечение. // Там само. – 1921. – № 5–6. – С. 24.
55. Корнеев И. Социальное страхование или социальное обеспечение // Там само. – С. 4–5.
56. Тезисы по социальному обеспечению... С. 24.
57. Там само.
58. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 1119. – Арк. 25.
59. Про зміни штатів окрсоцзабезів // Вісник соціального забезпечення. – 1925. – № 3. – С. 47.
60. Дергачев Г. Социальное обеспечение в Донецком округе // Вопросы социального обеспечения. – 1927. – № 4. – С. 8–9.
61. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 1119. – Арк. 4.
62. Там само. – Арк. 45.
63. Там само. – Арк. 45.
64. Нормальные штаты для губсобезов первой категории // Вестник социального обеспечения. – 1922. – № 5–7. – С. 87–88.
65. Тезисы по социальному обеспечению... С. 24.
66. Там само.
67. Обследование Н.К.С.О. // Бюллетень ЦК КП(б)У – НК РКИ УССР. – 1925. – № 26. – С. 80–82.
68. Кушнарьов р. Організація зв'язку в системі соціального забезпечення // Вісник соціального забезпечення. – 1925. – № 1–2. – С. 11–14.
69. Н.К. Черкасская окринспектура собеса // Вісник соціального забезпечення. – 1925. – № 1–2. – С. 145–146.
70. Выводы о состоянии Проскуровской окринспектуры собеса // Вісник соціального забезпечення. – 1926. – № 5–6. – С. 32–34.
71. Там само.
72. В Коллегии Народного Комисариата Социального Обеспечения // Вісник соціального забезпечення. – 1926. – № 3–4. – С. 27–29.
73. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 1584. – Арк. 43.
74. Там само.
75. Там само. Спр. 1965. – Арк. 16.
76. Радянський апарат УСРР (Перепис особистого складу на 1 жовтня 1929 р.) – Харків, 1930. – С. 22.
77. Там само. – С. 32.
78. ЦДАВО України. – Ф. 348. – Оп. 1. – Спр. 1802. – Арк. 222.
79. Радянський апарат УСРР... – С. 32.
80. Там само. – С. 20

Кузьменко М. М.

УЧАСТЬ ОСВІТЯН В ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНИХ КАМПАНІЯХ 20-30-Х РР. ХХ СТ.

Термін “соціальне замовлення” з’явився в літературі 20-х років, хоча історики майже не використовують цього факту і явища. Його ототожнюють зазвичай із теоретико-політичними настановами партійно-радянських органів, з ідеологічними директивами та вказівками. Однопартійна політична система влади, яка після “самоліквідації” українських опозиційних партій упродовж 1920–1924 рр. і

придушення селянських повстань 1921–1922 рр. набула монопольного становища в суспільстві, вишукувала форми й методи регулювання суспільних відносин. Виконувати керівну роль шляхом воєнно-політичної диктатури у “мирний” час, особливо в умовах голоду й економічної руїни, виявилось справою безперспективною, тому держава вдалася до поміркованого “господарського лібералізму”, запровадивши неп.

Виявом соціального замовлення тоталітарного режиму в УСРР початку 20-х рр. стало залучення інтелігенції до радянського будівництва та формування з неї політично активного й ідеологічно лояльного осередку. Не маючи стовідсоткових власних радянських спеціалістів, Наркомос УСРР запропонував інститути та кафедри дореволюційним професорам, але запровадив посаду політкомісарів у вищих навчальних закладах. Завдання було складним, тому що йшлося про політичне переконання, світоглядні установки й цілу систему соціальних цінностей, успадкованих інтелігенцією від попереднього суспільного ладу та дореволюційна професура, що залишилася в Україні в 20-х рр., змушена була прийняти “соціальне запрошення” від радянської влади. Вона відгукнулася, хоч і без особливого захоплення, на заклик партійно-радянських органів реорганізувати “стару” систему освіти, але не брала безпосередньої участі в масових чистках персонального складу. Цими чистками займалися політичні та репресивні органи. У періодичних виданнях першої половини 20-х рр. немає публікацій учених і педагогів з войовничими закликами про знищення “буржуазних націоналістів”, позаяк існували інші проблеми, якими “переймалися” ДПУ разом із ЦК КП(б)У. Методи, якими вони користувалися тоді, свідчили про насаджування в суспільстві, у тому числі в освітньо-культурних закладах й установах, політичних принципів й ідеологічних постулатів більшовизму. Від науково-педагогічної еліти та освітян загалом вимагали лояльного ставлення до влади та свідомої підтримки її модернізаційних починань. У зв'язку із цим мотиваційна суть поняття “соціальне замовлення” полягала в досягненні порозуміння між державою й інтелігенцією, тобто готовності до обслуговування її інтересів, до розробки та поширення відповідної ідеології.

Характерною ознакою соціального замовлення політичного режиму першої половини 20-х рр., виявилось нестримне бажання залучити до співпраці колишніх опонентів і непримиренних противників українських політичних партій, які перебували в Україні та поза нею. 1 березня 1920 р. політбюро ЦК КП(б)У, на засіданні якого були присутні Г.І. Петровський, Х.Г. Раковський, Д.З. Мануїльський, доручило Раковському “довести переговори про злиття” з боротьбистами “до кінця” [1]. Тоді партія боротьбистів погодилася на співпрацю в органах радянської влади, започаткувавши в такий спосіб кампанію з визнання та сприймання “робітничо-селянської держави” різними соціально-професійними групами інтелігенції. Українські комуністи (боротьбисти) мали підтримку серед вчителів і патріотичної інтелігенції, тому в їхніх політичних настроях з'явилися

елементи конформізму й ознаки трансформації ідейних позицій. Економічна скрута штовхала їх до нормалізації трудової діяльності, а політичні чистки освітніх закладів, що розпочалися одразу після “самоліквідації” боротьбистів, стримували педагогів від активної легалізації їхнього ідеологічного кредо.

На початку 20-х рр. М.С. Грушевський та інші політичні діячі на чужині виявляли щодо радянської влади в Україні ідейно-теоретичну агресивність, підтримуючи С. Петлюру з метою вигнання більшовиків. Так, 19 липня 1920 р. М. Грушевський від імені УПСР звернувся до соціалістичних партій Європи з політичним зверненням, у якому наголошувалося, що КП(б)У та Раднарком не мають впливу на селян, а першопричиною антирадянських збройних повстань є централізація влади в Україні та зосередження її в Москві [2]. Продрозкладка, голод, конфіскація майна, соціалізація землі й виснажлива громадянська війна активізували протибільшовицькі настрої народу, грізним виявом якого стала так звана отаманщина, названа офіційною історіографією політичним бандитизмом. Більшовики усвідомлювали небезпечність поєднання соціального руху селян з інтелектуальним поясненням їх національної етнічної самобутності. Зокрема, Л.Д. Троцький, виступаючи в травні 1924 р. на 7-й Всеукраїнській партконференції в Харкові, зазначив: “Національна психологія – це вибухова сила, яка часом може стати революційною, це величезна вибухова сила... Український селянин кожне незадоволення помножуватиме на національний чинник і це доведе до петлюрівщини, тобто до контрреволюційного руху проти радянської диктатури”[3]. Серед селян жили та працювали сільські педагоги, агрономи, лікарі, а також частина міської інтелігенції, яка переживала на селі роки економічної скрути, тому політична спілка селян та інтелігенції виявилася загрозливою.

Три фактори, які дозволили більшовикам стабілізувати соціально-політичну ситуацію в країні, можна віднести до категорії соціального компромісу: проголошення та реалізація непу, українізація як політика та практика, політично-силові заходи. Ліквідація поміщицького землеволодіння та проведення соціалізації землі задовольняло переважну більшість селян, деполітизувавши їх, а українізація спокусила національно-політичну інтелігенцію, поширила ілюзію в демократизацію суспільного життя й можливість духовного відродження. Реорганізовані університети сприяли працевлаштуванню “червоних” професорів висуванців, а також зберегли надію на соціально захищену старість дореволюційної професури. Наркомос УСРР у липні 1922 р. рекомендував посилити політичний вплив на педагогів, збільшуючи кількісно “комфракцію” у вищих навчальних закладах [4]. На середину 20-х рр. партосередок всеукраїнського комітету профспілки працівників освіти визнав лише чверть учителів республіки “цілком радянськими”, половину – “політично пасивними”, а решту – як таку, яка “не визнавала” [5]. Саме наприкінці 1920-х рр., коли політичний режим почав запроваджувати черговий широкомасштабний експеримент з колективізацією, надзвичайно активізувалися

обидва полюси вчительства – радянські й антирадянські [6]. За критерій “радянізації” правили їх відсоток у партії, у профспілках, КНС, МОДР, участь у політичних кампаніях тощо, тому питання їхньої ідеологізації залишалося актуальним.

У травні 1924 р. делегати VIII Всеукраїнської партконференції вислухали “Відозву до української радянської інтелігенції та всього радянського суспільства”, яку підписали 66 осіб, у тому числі В. Мазуренко, О. Попів, П. Христюк, П. Чечель, М. Сулима, С. Попів, Ю. Яновський [7]. 18 травня 1924 р. В.Я. Чубар у передовій статті до газети “Вісті ВУЦВК” наголосив, вітаючи “декларацію”: “Комуністична партія буде розцінювати вас по вашій роботі” [8]. Офіційно українська інтелігенція заявила про готовність виконувати соціальне замовлення партійно-радянських органів влади. “Відозва” виявилася своєрідною індульгенцією для її авторів, а також запрошенням для закордонної української політеміграції.

Досвідчений і передбачливий В.К. Винниченко, який відвідав у 1920 р. радянську державу, визнав Україну її обласним центром, а КП(б)У – обласною організацією. Він виклав суть поняття соціального замовлення – функціонального та політично зумовленого. “Ми, українці, – наголошував він у праці “Відродження нації”, – хотіли жити та виявляти себе в усіх сферах і галузях життя. Ми гадали, що всі громадські, політичні і соціальні установи мусять бути для народу, а не народ для них. На Україні – народ український. Отже, для його, як українського народу, мусять бути всі установи: уряд, адміністрація, школа, суд. А також військо... В кожній сфері були українці, й у кожній сфері вони хотіли, вони мушили виявити себе, як українці, затверджувати своє “я”, поширювати його, закріпляти певними нормами” [9]. Українізація як “соціально-політичне замовлення” в Україні, де 80 % населення становили українці, враховуючи її позитивні наслідки й наміри, мало чим прислужилася “для народу”, а намагання М. Хвильового, О. Шумського, Г. Гринька, П. Солодуба й інших повернути її саме на користь народу та культури України викликали негативну реакцію центру.

“Відозву”, яку С. Єфремов називав “декларацією”, написали Христюк, Чечель, Мазуренко за підтримки уряду. “Документ дурний, – занотував 22 травня 1924 р. Єфремов, – слабо написаний, холодний, неширий, розтягнутий без краю, сервілістичний. Потрібний він тільки для тих, що підписали задля кар’єри. Навіть для більшовиків він користі мати не може, коли під ним красуються підписи таких світил, як Гарбуз і ін. Зате ці підписи викличуть напевне “соревнование” і люде кар’єрного типу наперебой кинуться підписувати та провокувати інших. Всякий заробляє, чим може, і проституїровання – це така звичайна за наших часів річ” [10]. Автори “декларації” одержали “спеціальне помилування”, тому що, будучи колишніми членами Центральної Ради, не мали права “виборчого голосу” [11], а їхні “соратники”, серед яких були викладачі ІНО, дістали науково-дослідні кафедри, різні посади.

Повернення М.С. Грушевського, яке, за словами С. Єфремова “піддало духу панам становища” [12], окрило ту частину науково-педагогічної інтелігенції, яка щиро повірила в українізацію та духовне відродження й тому почала активно співпрацювати з радянською владою, виконуючи її соціально-політичні замовлення. Надання посад, пільг, пенсійне забезпечення, наукові відрядження та створення умов для наукових досліджень сприяли радянізації інтелігенції. Вона писала статті про кризу педагогіки на Заході, про її підпорядкованість тим чи іншим політичним силам, про переваги радянської системи освіти [13]. 7 липня 1922 р. нарком освіти Г.Ф. Гринько клопотав перед Д.З. Мануїльським і С.В. Косіором про відрядження до Німеччини декана факультету соцвиху Миколаївського ІНО В.М. Фридровського, а Я. Ряппо просив за професора математики М.М. Крилова, тому що він в “опозиції до частини академіків історико-філологічної групи суто петлюрівської орієнтації” [14]. Наркомос стежив за діяльністю науковців, які виїздили за кордон. 1922 р. до Відня виїхав засновник художнього музею в Полтаві Щербаковський, котрий зустрічався там з українською політеміграцією, відтак Г. Гринько в листі до Левицького називав митця й педагога “пройдисвітом, що обманив радянську владу, її довір'я до нього” [15]. Влада підтримувала та пропагувала дії тих, хто сумлінно виконував її доручення й вимоги, а також засуджувала відступників. Так, 3 квітня 1926 р. політбюро ЦК КП(б)У визнало недоцільною участь ВУАН у з'їзді українських вчених у Празі. Натомість Л. Каганович запропонував розробити заходи щодо залучення інтелігенції до радянського будівництва [16]. Вирішили запропонувати М.С. Грушевському посаду президента ВУАН, якщо він погодиться заявити, що твердження еміграції про занепад науки й культури брехливе, а Шумському доручили “переговорити” з Кримським, Тутківським, Багалієм із цього ж питання [17]. Упродовж першої половини 1927 р. ВКСВУ розглянула 61 заяву на відрядження українських учених за кордон, з них десятьом відмовила: П.І. Зільберфарбу, М.Л. Константинопольському, К. Немчинову, В.О. Пархоменку, але дозволила О.Г. Гольдману, В.О. Юринцю, М.М. Крилову, Н.П. Барабашову, С.О. Шатуновському, В.Я. Підгаєвському, Л.М. Делонге, М.М. Григор'єву [18]. 28 грудня 1928 р. комісія з закордонних відряджень при НК РСІ УСРР відрядила М.Н. Ялового на три місяці до Франції [19], висловивши в такий спосіб взаємну лояльність. До вузівської ради при агітпропвідділі ЦК КП(б)У входили, крім політичних структур, керівники вищих навчальних закладів, хоча рядових професорів не запросили. Під наглядом цієї ради у березні 1928 р. була скликана Всеукраїнська нарада “партійців-викладачів суспільствознавства” [20].

Науково-педагогічна інтелігенція мала вибір: залишити Україну, щоб уникнути радянізації, займатися виключно науковою роботою (особливо це стосувалося представників природничих та технічних наук) чи обслуговувати політичну систему. Виїзд професури за кордон, в другій половині 1926 р.,

ускладнився. Органи почали активно вишукувати серед інтелігенції “націонал-ухильників”, тобто поширювати ідею її духовного розколу, тому виникли “хвильовизм”, “шумськизм”, “волобуївщина”. Влада запропонувала політичне замовлення й організувала його виконання, залучивши найбільш політизовану частину інтелігенції. Боротьба з “ухилами”, що продемонструвала готовність певних груп української інтелігенції виконувати “соціальне замовлення”, виявилася генеральною репетицією процесу “СВУ”. На початку лютого 1929 р. 47 членів та 50 кандидатів УТОРНІТСО вимагали від академіка С. Єфремова лояльного ставлення до радянської влади, загрожуючи ВУАН, оскільки вони “користувалися загальними директивами комуністичної партії” [21].

Справа “СВУ” започаткувала ідеологічну кампанію переслідування творчої інтелігенції. Політичні структури вперше використали інтелектуальні здібності для формування термінологічного словника політичного терору. Членами Найвищого суду були освітянин А.Т. Приходько, професори І.П. Соколянський і Т.І. Волков [22]. Періодична преса також долучилася до справи, надавши “сількорам”, “робсількорам”, тощо трибуну для самореалізації та “волевиявлення” класового гніву. Текстологічний аналіз періодичних видань (газет і журналів) показує безпосередніх замовників та виконавців ідеологічно-політичних акцій. Важливо збагнути мотивацію використання тоталітарним режимом подібної термінології, систему та критерії відбору різних тлумачень, їх пріоритетність і джерела походження. Хронологічний підхід, тобто аналіз періодичних видань в Україні від “СВУ” до кінця 30-х років, дозволяє відстежити своєрідну динаміку неологізмів карально-репресивної системи, їх застосування саме проти інтелігенції, виявити певні тенденції розвитку арсеналу фабрикацій політичних процесів, ідеологічних методів виховання й формування суспільної думки. Терміни “соціофашизм” і “буржуазний націоналізм”, виготовлені в ідеологічних лабораторіях більшовицької партії протягом 1930-х років і поширені пропагандистською машиною в суспільстві набували неабиякої сили, оскільки глибоко западали у свідомість цілих поколінь. Їх філологічне та політично-юридичне оформлення створювало не лише лайливу ідеологему, але й формувало спосіб мислення значних груп державної номенклатури, ставало рисою політичної свідомості. Їх розробляли за участю науково-педагогічної інтелігенції, здійснюючи апробацію на зборах педколективів, у пресі, у наукових установах. Лише протягом лютого-квітня 1930 р., судячи з аналізу матеріалів газет “Комуніст”, “Вісті ВУЦВК”, “Народній учитель”, з’явилося півсотні неологізмів тоталітарної епохи. Найпоширенішими виявилися наступні: “контрреволюційний”, “контрреволюціонер”, “контрреволюція” з доповненнями “угруповання”, “кублo”, українська “контрреволюція”, “контрреволюційний вплив, сили, настрої”, “жовто-блакитна революція” тощо. Зустрічалися й своєрідні синоніми “контрреволюції”, а точніше замітники – “антирадянські ідеї, настрої, дії, робота і рухи”. Поняття “шовінізм” застосовувалося в контексті неприйняття

радянської влади, хоча існували більш прозорі політичні визначення – “повалення радянської влади”, “капіталістична реставрація”. По декілька разів вживалися словосполучення “фашистська контрреволюційна організація”, “бойовий загін фашистської молоді”, “фашистська педагогіка”. Терміни “національний ухил” і “український націоналіст” використовували лише декілька разів, а поняття “націоналізм” подавали з додатком “вузький” або “войовничий”. До конкретних історичних явищ і подій періоду громадянської війни слід віднести наступні визначення: “самостійна Україна”, “петлюрівщина”, “денікінщина”, “УНР”, “УАЩ”.

Організатори процесу, щоб надати “СВУ” агресивної сутності, замовили для преси поняття, які мали насторожити пересічного міщанина в Україні. З іншого боку, “терористичні настрої”, “терористичний замах”, “збройне повстання” й таке характерне для 30-х років “шкідництво”, якими рясніли шпальти газет, віддзеркалювали статті КК УСРР.

Про “буржуазний націоналізм” у 1930 р. преса мовчала, але писала про “буржуазну інтелігенцію”, яка опинилася “цілком справедливо” на лаві підсудних. Науково-педагогічну інтелігенцію (а саме вона була представлена на процесі “СВУ”) вважали “попівською” чи “глитайською”, тобто вихідцями з родин сільських священнослужителів і заможних селян. Усіх “підсудних”, які мали свого часу справу з освітою та школою, відносили до “не комуністичного, не марксистського напрямку в педагогіці”. Загальна оцінка заарештованих і притягнутих до відповідальності педагогів була категоричною й однозначною: “націоналістичне антирадянське вчительство” [23]. Школу, яку очолював В.Ф. Дурдуківський, вважали розсадником національних ідей, центром “національного виховання” й “національного визрівання” саме “буржуазно-поміщицьких груп молоді” – “острівцем молодих петлюренят”. Київську першу трудову школу ім. Шевченка, а точніше її директора, звинувачували в тому, що він приймав до неї переважно дітей української інтелігенції, прославляв С. Петлюру як національного героя, нехтував російською мовою [24].

Словосполучення “буржуазна інтелігенція” віддзеркалювало бажання тоталітарного режиму дискредитувати українську інтелігенцію, газети й журнали друкували відповідні матеріали керівників освітніх і партійних установ: М.О. Скрипника [25], А.А. Хвилі [26], А.Т. Приходька [27], О.І. Попова [28], І. Кулінича [29]. Вони виконували певне ідеологічне замовлення і засвідчували власне ставлення до влади.

У 1933–1934 рр., коли українська інтелігенція зазнала масового нищення від тоталітарного режиму, карально-репресивна радянська система взяла на озброєння дещо модернізований політологічно-термінологічний ряд. Тоді з'явилися словосполучення “національний петлюрівець”, “буржуазно-націоналістичні елементи”, “правоопортуністичні тенденції”, “буржуазні націоналісти”. Вони

стосувалися діяльності співробітників Українського науково-дослідного інституту педагогіки. У 1934 р. слово “націоналістичний” набуло універсального етимологічного відтінку: “націоналістичні ворожі елементи”, “націоналістична контрреволюція”, “націоналістичний лівацький мотлох”, “націоналістичні партії”, “націоналістичне шкідництво”, “націоналістичні викрутаси”, “націоналістичні фашистські настанови”, “націоналістичні елементи”, “націоналістичне керівництво” тощо. Майже синонімами стали визначення “націоналіст-шкідник” і “контрреволюціонер-троцькіст”. Термінологічний словник, авторами якого були й освітяни, зосереджував увагу на ключових словах: “націоналіст”, “націоналістичний”, “буржуазний націоналізм”. Набули також поширення політичні ярлики “троцькіст”, “троцькістська контрабанда”, а стосовно науково-педагогічної інтелігенції використовували частково вдосконалену зарубіжну лексику з вітчизняними добавками – “український фашизм”, “фашистська школа”, “націонал-фашист”.

В усіх періодичних виданнях, які висвітлювали досягнення ДПУ-НКВС у боротьбі з “класовими ворогами” в Україні, підкреслювався факт завершення розгрому “націоналістичної контрреволюції” саме в 1934 році. Однак, як виявилось далі, “партія розгорнула боротьбу проти рештків контрреволюційного троцькізму й буржуазного націоналізму, дворушників і переродженців”. Під “дворушником” карально-репресивні органи розуміли новий тип “класового ворога”, котрий проник у культурно-освітні заклади, “замаскувався” для “шкідницької підривної роботи”. Якщо треба було знищити науку педологію, а разом і вчених цієї дисципліни, то варто було навісити лише ярлик “буржуазно-фашистської лженауки”. У 1937 р. репресивна машина урізноманітнила термінологію, але незмінними залишилися визначення “ворог народу” та “буржуазний націоналіст”. Решта термінів набула агресивного звучання: “знахабнілий ворог”, “мерзенні вороги”, “мерзенні зрадники”, “ворожий вишкребок”, “фашистські наймити”, “ворог-націоналіст”, “покровителі буржуазних націоналістів”, “класовий ворог”, “ворожий намул”, “дворушник”, “переродженець”, “фашистський шпигун”, “буржуазний націоналіст”, були широко вживаними терміни персоніфікованого походження – “троцьківець”, “бухаринець”. Вони не були абстрактними політологічними термінами, тому що стосувалися конкретних прізвищ освітян.

Ініціатори й виконавці масових репресій виокремлювали “підривні” методи та форми роботи “ворогів народу”: “шкідництво в школі”, “наклепи на партію”, “плутанина в знаннях учнів”, “класово-ворожі виступи”, “замовчування буржуазно-націоналістичного шкідництва та націонал-ухильницьких викривлень”, “контрреволюційна діяльність”, “диверсія і підготовка контрреволюційних кадрів”, “антисемітизм”. Подібні висловлювання та ярлики зустрічалися в публікаціях різних сількорів й освітян, яких змушували “викривати” своїх колег [30].

Ефективним засобом ідеологізації української творчої інтелігенції виявилось її залучення до політико-репресивних кампаній проти професорського складу ключових науково-дослідних установ. У травні 1933 р. “Пролетарська правда” опублікувала розгорнуту рецензію на черговий “науковий збірник харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені акад. Д.І. Багалія”, яку написали З. Толкачев, Є. Холостенко, С. Томах, В. Овчинников. Публікація рецензії-статті свідчила про наступальний характер “червоної цензури”, а також про використання в подібних акціях освітян. Авторів дуже непокоїла проблема “підкування гетьманщини про млинарську справу”, яку виокремили упорядники збірника, а також статті про минуле С. Пилипенка, О. Новицького, Д.М. Щербаківського, які схвально відгукувалися про зарубіжне українство, про те, що “українське мистецтво, будучи у великій залежності від мистецтва сходу, вже у цілому є частина загальноєвропейського еволюційного процесу, і студіювати його твори найкраще в межах цього останнього” [31]. Отже, критики намагалися знайти у висловлюваннях професора Д.М. Щербаківського спільні з М. Хвильовим погляди стосовно перспектив “еволюції” української культури.

На “літературному фронті” зіткнулися два табори української інтелігенції – приречених на ліквідацію й активних пристосуванців. Тоталітарний режим силою репресії й “ідеологічно-політичним умовлянням” розколов її за “пролеткультівськими”, “пругатарськими”, “гартівськими” уподобаннями, мобілізуючи інтелігенцію на участь у різних суспільно-політичних кампаніях. Так, директор Ніжинського ІНО С. Порада у квітні 1934 р. пригадав “буржуазні тенденції” в діяльності приватних видавництв (“Космос”, “Сяйво”, “Радуга”), які друкували “націоналістичні твори” Гринченка, Винниченка, Стефаніка, а О. Попов “настільки” обробив “Малий кобзар”, що він став придатним лише для “буржуазних націоналістів”, ігноруючи “кращих російських радянських письменників” [32]. Проти літературного критика Ф. Якубовського, але з прицілом на українських письменників, була спрямована стаття Є. Шабловського, котрий назвав П. Куліша “націоналістом-поміщиком, реакціонером і цареславцем” [33]. У кожній подібній публікації знаходимо спільний для українських літературознавців і мовознавців недолік: “нехтування ними російської радянської літератури”. Будь-який натяк на самотність селянської культури чи краєвиди українського доколгоспного села прискіпливі критики називали “куркульсько-петлюрівським націоналізмом”. До них були зараховані поезії І. Багряного, Л. Гребінки, Ф. Малицького, Л. Дмитерка, А. Турчинської, А. Кримського, Б. Лепкого, В. Атаманюка, яких визнали “співцями недобитого куркульства” [34]. Рецензії на замовлення виконували профілактично-виховну функцію, після їх друку за справи бралися партійні та карально-репресивні органи. Наприклад, 3 лютого 1934 р. міськпартком Запоріжжя ухвалив навіть спеціальну постанову “Про буржуазний націоналізм у роботі кафедри Запорізького педагогічного інституту”, у якій запропонував “бюро осередку в масах студентства,

на зборах, в групах опрацювати всі факти націоналістичної пропаганди в інституті, виховуючи на цих конкретних прикладах парторганізацію і всю масу студентства, підвищуючи їхню класову більшовицьку пильність і мобілізуючи увагу на боротьбу з ворожою буржуазно-націоналістичною ідеологією". Таким чином, виконуючи замовлення ідеологічних структур партійно-радянської системи влади, творча інтелігенція стала на шлях боротьби з українською культурою та її носіями.

У квітні 1933 р. група співробітників Науково-дослідного інституту мовознавства висловила "громадянську позицію", викривши своїх колег – М. Драй-Хмару, О.Б. Курила й інших, згадавши також про "буржуазно-реставраторські теорії" М. Грушевського та "пройдисвіта Яворського" [35]. Войовнича термінологія, переплетена з образами видатних представників української культури, правила багатьом пристосуванцям за індульгенцію, хоча не завжди рятувала їх від гільйотини масового терору. У жовтні 1937 р. Харківська обласна організація радянських письменників засудила керівника "критичної секції" В. Коряка, а також указала на "антирадянський зміст" віршів С. Грушевського, М. Булатовича, І. Каленика [36].

Демонстративні "ідеологічні листики", до яких активно долучалася "творча частина" української й неукраїнської інтелігенції, стосувалися окремих колективів, підрозділів, інститутів, але траплялися випадки індивідуальної адаптації відомих митців в умовах масового терору. У листопаді 1929 р. газета "Народній учитель" опублікувала дві колективні заяви "Письменники закликають" і "Жодних хитань на ідеологічному фронті", спрямованих проти "недобитків української контрреволюції на чолі із сумнозвісним ідеологом фашизму С. Єфремовим", його підручним А. Ніковським, автокефальним попом і зграсю "бандитських отаманів", підписаних українськими письменниками: М. Хвильовим, М. Яловим, М. Кулішем, Т. Епіком, Ю. Яновським, Ів. Сенченком, О. Копиленком, А. Любченком, М. Йогансенем, Ю. Смоличем, І. Микитенком, І. Куликом, С. Голованівським, П. Усенком, І. Ле, П. Панчем, В. Коряком та іншими [37]. Один академік-мовознавець проти шістдесяти письменників – замалий відсоток сумління. Серед тих, хто підписав обидва заклики, немає В. Сосюри, але 9 березня 1930 р., тобто на роковини Шевченка, видав вірш "Агентам купленим" [38]. Ототожнюючи С. Єфремова з С. Петлюрою, поет, котрий сам служив у петлюрівському війську, про що "писав до шухляди" 1924 р. ("І пішов я тоді до Петлюри") [39], підкреслює "реставраційні пошуки" академіка. Звеличував "сталінських мечоносців" і М. Бажан [40].

За пісні про Сталіна та за утвердження методу соцреалізму в мистецтві – режим дарував письменникам життя, а також виплачував гонорар від 200 до 750 крб. за друкований аркуш [41]. У листопаді 1937 р. Спілка письменників України налічувала 190 осіб, але від часу її заснування вибуло 30 %, "головним чином – викриті вороги народу" [42]. За 1936–1937 рр. виключили 88 осіб. Письменники України, налякані масовим терором, переймалися не творчими

справами, а самозбереженням, тому постійно засідали, вишукуючи поміж себе “ворогів народу”. Твори стосувалися революційної тематики, героїв громадянської війни, німецької окупації, перших п’ятирічок. У доповідній записці одного з керівників Спілки радянських письменників України І.У. Кириленка, адресованій В.П. Ставському, йшлося про спростування думки про те, що “лінія розвитку української радянської літератури – це лінія Яновського, Рильського і Бажана”, тому що “не секрет, що ці люди лише останніми роками почали наблизитися до радянської влади, а перед тим, на протязі багатьох років, були активними українськими націоналістами в літературі” [43]. У 1930-х рр. ніхто з радянських письменників не наважився виявити “національні пріоритети” у творчості, бо вони були смертельно небезпечними для авторів.

Тоталітарний режим, поширюючи в суспільстві тавро “ворог народу”, сподівався на усунення елітного прошарку інтелігенції, а також культивував почуття страху за власне життя, що дозволило йому маніпулювати настроями, свідомістю, “творчою” діяльністю цілих груп. Викриття “ворогів” і “шкідників” в освітньо-культурних закладах стало громадським обов’язком, важливою ідеологічно-політичною кампанією, а персональна участь – заслугою та можливістю службового утвердження. З 1934 р. газети почали друкувати “розгромні” статті керівників вищих навчальних закладів, професорів, колективні листи, автори яких засуджували своїх колег по роботі. Друковані видання інститутів і університетів перетворилися на своєрідні проскрипційні списки. Про “групу націоналістів” Полтавського ІНО інформували у пресі О. Касименко [44] і П. Койнаш [45], а професор Ю. Циганенко вишукував “класово-ворожі націоналістичні елементи” в літературі для дітей [46]. Усі боролися з “українським буржуазним націоналізмом”, захищаючи інтернаціоналізм, соціалізм, виконуючи в такий спосіб спецзамовлення партійної організації вузу чи міста. Кожен навчальний заклад мусив “викрити” “шкідників” з професорсько-викладацького складу, тому ідеологічно-політичне дійство набувало ознак давнього жертвоприношення. В 1930-х рр. в ім’я класового самоочищення відбувалося жорстка політика соціальної уніфікації суспільства, інтелігенція використовувалася з метою її політичної нейтралізації та спрямування в русло соцреалізму.

Науковці, педагоги, письменники, митці, які адаптувалися до умов і вимог масового політичного терору, змушені були жити та творити у відповідності з вимогами партії. Репресії виховали у них професійну звичку передавати засобами літератури бажання політичного керівництва. Творчий процес став керованим, а тематична одноманітність художньої літератури віддзеркалювала політичну монолітність суспільства. Дехто з обраних жертв, які зголосилися писати про “ворожі елементи”, намагалися уникати персоналій у повсякденному житті, вдаючись до специфіки політичної історії. Так, К. Дубина, висвітлюючи боротьбу партії проти “буржуазних націоналістів”, фактично зосередився на боротьбистах,

їхньому ставленні до радянської влади, хоча згадав про “єфремових”, “яворських”, “грушевських”. Але від виконавців ідеологічних замовлень вимагали конкретних прізвищ. Тому “удар” по А.А. Хвилі, якого звільнили з посади директора Інституту фольклору Академії наук України, прокладав шлях до персонального складу номенклатури всього Наркомосу УРСР на чолі з В.П. Затонським, а критика професора КДУ Н.Ю. Мірзи-Авак’янц сигналізувала про “засміченість” київського університету. Проти науковців ВУАМЛІНу була спрямована стаття А.Г. Сенченка та Т. Постоловської, які вказали на “шкідницькі підручники” з політекономії, теорії радянського господарства, історії України (феодална доба), спрямовуючи науку на вирішення “актуальних питань соціалістичного будівництва і міжнародного революційного руху” [47]. Дует авторів виявився достатньо відомим у 30-х рр.: А.Г. Сенченко був головою СРП України й директором Інституту червоної професури, а Т. Постоловська – дружиною самого П.П. Постишева.

Матеріали періодичної преси свідчать про те, що науково-педагогічна інтелігенція, особливо дореволюційного гатунку, не виявляла бажання й ініціативи публічної страти своїх колег. Їхня доля почасти вирішувалася на загальних зборах педколективу чи партбюро. Так, у Харкові декілька разів скликали збори художників, але митці виявили “політичну короткозорість” і не засуджували порушників методу соцреалізму [48]. Міськпарткоми критикували партосередки науково-дослідних і освітньо-культурних установ за відсутність “більшовицької пильності”, але секретарі парткомів не поспішали викривати “ворогів народу”. На зборах частіше виступали студенти-комсомольці, а лектори з досвідом намагалися уникнути пекельної участі. Так, наприклад, було у вересні 1937 р. на зборах Полтавського педінституту, коли “в більшості розповідають студенти і дуже мало виступає лекторів” [49]. Досить часто зустрічалися випадки захисту приречених до публічної страти викладачів. На загальних зборах Житомирського учительського інституту 4–6 жовтня 1937 р. лектори наважилися “захищати цілу зграю націоналістичних вишкребків” [50], тобто відмовилися виконувати доручення директивних органів. У переважній більшості публікацій 30-х рр., що стосувалися наслідків політичних чисток, можна зустріти нарікання такого характеру: “партійна і комсомольська організації майже зовсім не реагували”. Інколи від студентів і обслуговуючого персоналу надходили доноси, але керівники навчальних закладів, ризикуючи посадою та життям, не реагували на них відповідним чином. “Парторганізація інституту, – зазначалося в одній з кореспонденцій газети “Більшовик Чернігівщини”, – мала сигнали про ворожі дії Василенка, але вона залишалась глухою до них” [51]. У 1934 р., коли відбувалася чистка Ніжинського педінституту, зробили критичний закид колишньому ректору С. Пораді, котрий “не тільки не реагував, а навіть активно допомагав українським буржуазним націоналістам” [52].

Отже, проаналізувавши матеріали періодичної преси, протоколи та стенограми загальних зборів педколективів, слід визнати факт пасивного й суто індивідуального ставлення інтелігенції до спецзамовлень влади, тому серед авторів так званих погромних публікацій майже відсутні прізвища відомих учених, авторитетних педагогів, провідних митців. У викривальницьких акціях брали участь звичайні викладачі, яких використовували для критики науки педології [53], щоб обґрунтувати певним чином доцільність ухвалення партійних постанов про її заборону.

Таким чином, підсумовуючи особливості модернізаційного впливу політико-ідеологічних пріоритетів радянської системи влади на повсякденне життя науково-педагогічної еліти, слід визнати наявність елементів її внутрішнього пасивного спротиву, особливо упродовж 20-х рр., коли провідні вчені намагалися уникати участі в ідеологічних кампаніях. Політика українізації не стала для переважної більшості старої інтелігенції стимулом творчого піднесення, тому що вона виявилася компромісом режиму з патріотичною частиною української політичної еліти в особі колишніх боротьбистів та інших груп, мала примусовий характер і суто канцелярську спрямованість. Українізація не стала для них суспільним поштовхом для наукових розробок в галузі гуманітарних наук.

Неухильна радянська система освіти зруйнували звичну для професури академічну ауру, стиль їхньої роботи і звичні соціально-побутові умови життя, яким доводилося призвичаювати себе до функціональних пріоритетів вищої школи. Інтелектуальний потенціал суспільства використовували для обслуговування політичної системи, реалізації її ідеологічних завдань. Участь в органах політичної цензури мала дві сторони життєдіяльності науково-педагогічної інтелігенції: застосування професійних знань і виявлення лояльності режимові. У роки масового політичного терору інтелігенція була частково суб'єктом карально-репресивного механізму, але головним чином об'єктом.

Вплив політико-ідеологічних факторів тоталітарного режиму на повсякденне життя виявився деструктивним, тому що держава не забезпечувала належних умов для максимальної самореалізації інтелектуального потенціалу, вдавшись до суспільної ідеологізації науки, пристосовуючи її до вимог сталінської модернізації суспільних відносин.

Л і т е р а т у р а :

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф.1, оп. 20. – спр. 194, арк. 33–37.
2. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20. – спр. 1, арк. 33–37.
3. Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Український РСР. 1917–1957. – К.: Радянська школа, 1957. – 448 с.
4. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20. – спр. 1054, арк. 43.
5. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20. – спр. 1020, арк. 43.
6. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20. – спр. 3099, арк. 7.
7. Скрипник М.О. Завдання культурного будівництва на Україні (доповідь на X з'їзді КП(б)У // Радянська освіта. – 1928. – № 1. – С. 10–16.

8. Відозва до української радянської інтелігенції та всього радянського суспільства, зачитана разом з привітанням на Всеукраїнській партконференції КП(б)У // Вісті ВУЦВК. – 1924. – 18 травня.
9. Винниченко В. Відродження нації. – К.: Відень, 1920. – ч. I. – С. 125-126
10. Єфремов Сергій. Щоденники, 1923–1929. – К.: Рада, 1997. – II. – С. 126.
11. Єфремов Сергій. Щоденники, 1923–1929. – К.: Рада, 1997. – II. – С. 221.
12. Єфремов Сергій. Щоденники, 1923–1929. – К.: Рада, 1997. – II. – С. 97.
13. Музиченко О. Сучасна школа в нас та за кордоном // Радянська освіта. – 1924. – № 1-2. – С. 93 – 97.
14. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20. – спр. 1054, арк. 43–44.
15. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20. – спр. 1054, арк. 31.
16. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20. – спр. 2491, арк. 68.
17. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20. – спр. 2491, арк. 73.
18. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.1. – спр. 316, арк. 51–55.
19. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20. – спр. 2681, арк. 45.
20. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20. – спр. 2704, арк. 17.
21. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.1. – спр. 455, арк. 8–9.
22. Жаймода О.Л. Українська контрреволюція перед пролетарським судом // Комуніст. – 1930. – 22 березня.
23. Кільколик Б., Фільшитинська А. СВУ в боротьбі за дітей // Комуніст. – 1930. – 17 березня.
24. Жовтоблакитна контрреволюція перед пролетарським судом // Комуніст. – 1930. – 23–24 березня.
25. Скрипник М. Контрреволюційне шкідництво на культурному фронті // Червоний шлях. – 1930. – № 4. – С. 138–150.
26. Хвиля А. Союз визволення України – загін світового фашизму // Комуніст. – 1930. – 10 лютого.
27. Приходько А. СВУ на шкільному фронті // Шлях освіти. – 1931. – № 5–6. – С. 82–84.
28. Попов Ол. Шкідництво в педагогіці // Радянська освіта. – 1930. – № 5-6. – С. 40–42.
29. Кулініч О.С. Педагогіка українського фашизму (теорія виховання “СВУ”) // Комуністична освіта. – 1931. – № 5–6. – С. 31–46.
30. Меєрсон Б. Розгромити до кінця буржуазно-націоналістичне охвістя в педінституті // Червоне Запоріжжя. – 1937. – 30 листопада.
31. Толкачев З., Холостенко Є., Томах С., Овчинников В. Проти петлорівської контрабанди на фронті мистецтвознавства // Пролетарська правда. – 1933. – 8 травня.
32. Порада С. Дитяча література та школа // Більшовик (Чернігів). – 1934. – 24 квітня.
33. Шабльовський Є., Колесник П. Проти куркульсько-петлорівського націоналізму в художній літературі // Пролетарська правда. – 1933. – 24 березня.
34. Там само.
35. Вилазка класового ворога на фронті мовознавства // Пролетарська правда. – 1933. – 16 квітня.
36. Дранов С. В Харківській організації письменників // Комсомолец України. – 1935. – 5 жовтня.
37. Письменники закликають // Народній учитель (Харків). – 1929. – 24 листопада.
38. Сосюра В. Агентам купленим // Комуніст. – 1930. – 9 березня.
39. Сосюра В. Мазепа. Поема. Лірика. – К.: Дніпро, 2001. – 226 с.
40. Бажан Микола Слава сталінським мечоносцям революції // Літературна газета. – 1937. – 21 грудня.
41. Харьковский государственный университет. 1805–1980: Исторический очерк / Отв. ред. Н.Е. Таранов. – Харьков: Вища школа, 1980., – С. 152–153.
42. Там само, – С. 244.
43. Там само, – С. 254.
44. Касименко Ол. Викрити коріння буржуазно-націоналістичної контрабанди на Полтавщині // Більшовик Полтавщини. – 1933. – 22 жовтня.
45. Койнаш П. До кінця викрити рештки націоналістичної контрабанди в педінституті // Більшовик Полтавщини. – 1934. – 9 січня.
46. Циганенко Ю. Поезія юних митців // Черноморська комуна. – 1937. – 12 липня; Більшовицьку дитячу книжку // Більшовик Полтавщини. – 1933. – 28 грудня.
47. Сенченко Ан., Постоловська Т. Розгромити до кінця рештки контрреволюційних націоналістів і трощістів // Комуніст. – 1934. – 7 листопада.
48. Синепол І. Шкідливі трактати // Ленінська зміна. – 1936. – 21 липня.
49. Очеретенко Віктор. Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1997. – № 1/2.
50. Сніговий Я. На зборах в Житомирському учительському інституті // Радянська Волинь. – 1937. – 8 жовтня.
51. Хоменко О. Очистити інститут від буржуазних націоналістів // Більшовик Чернігівщини. – 1937. – 17 вересня.
52. Митницький. Справжнє обличчя буржуазного націоналіста // Більшовик Чернігівщини. – 1934. –

27 червня.

53. Шерстюк Ф.Ю. Викриття і розгром Комуністичною партією України націоналістичного ухилу в 1926–1928 рр. // Український історичний журнал. – 1958. – № 3. – С. 73–83.

*Николаев І. Є.
Державний університет
ім. В. О. Сухомлинського*

РЕПРЕСІЇ ПРОТИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ПРАЦІВНИКІВ ОРГАНІВ ДПУ – НКВС УКРАЇНИ В ПЕРІОД ТОТАЛІТАРИЗМУ (20–50 РОКИ ХХ СТ.)

Репресивні акти пізнього сталінізму проти військовослужбовців та працівників правоохоронних органів (1943–53 рр.)

Актуальним завданням сучасної історичної науки є дослідження масових репресій, які провадив тоталітарний режим проти різних категорій населення. З другої половини 1980-х років історики почали активно вивчати радянську тоталітарну модель побудови закритого суспільства, що отримала назву як у західній, так і в вітчизняній науковій літературі “сталінізм”. На сьогоднішній день перед вітчизняними дослідниками поставлені завдання по всебічному і правдивому висвітленню історичних процесів недавнього минулого Української держави. Дана публікація має на меті охарактеризувати причини, наслідки та особливості репресій тоталітарної системи проти бійців Червоної армії та правоохоронних органів в період пізнього сталінізму.

Тема висвітлення репресивної політики радянської держави проти військовослужбовців Червоної армії та правоохоронців в 1943–1953 роки останнім часом все більше привертає увагу науковців. Зокрема, на сторінках газети “Дзеркало тижня” ця тема знайшла своє відображення в праці Володимира Гриневича [1]. Монографія М. Шитюка містить документальний та аналітичний матеріал відносно репресованих радянських солдат на регіональному рівні, в даному випадку півдні України, в повоєнний період [2]. Цінний матеріал з вивчення кількісних показників репресованих правоохоронців та військових подає у своєму історико-статистичному дослідженні доктор історичних наук В. Нікольський [3].

Разом з переможним наступом Червоної армії по території України, сталінське керівництво почало жорстоко мститися населенню яке залишилось на окупованих військами вермахта землях. Однією з форм помсти стала проведена в звільнених районах військова мобілізація. В 1943 році радянське командування видало спеціальну директиву, в якій вказувалось на необхідність ширше використовувати таке джерело наповнення військ, як мобілізація